

.....

Azt vélem tapasztalni, minél bonyolultabb matematikai apparátust alkalmaz valaki az empirikus adatkezelésben, annál kétséget nem tűrőbben van meggyőződve arról, hogy *tudományos* tevékenységet folytat. Ez csöppet sem lenne baj, ha nem társulna azzal a meggyőződéssel, hogy a szociológiában tudományos tevékenységet csak egyféleképpen lehet folytatni – *így*.

Léderer Pál

Mérhető-e a társadalom?

...ha a megbízhatósággal kapcsolatban ilyen sok a gond, (tulajdonképpen jóval több, mint amennyit a vitaindító cikk felvetett), hogyan lehet egyáltalán survey-n alapuló empirikus szociológiát művelni? A válaszom egyszerű, s talán valakik számára cinikusnak is hangozhat, bár szerintem éppenséggel konform a Léderer által kívánatosnak tartott attitűddel: *ennek tudatában*.

Róbert Péter

.....

Léderer Pál

Az a kétes megbízhatóság...

Mit szólnának az alábbi játékhoz? A meglehetősen tömött buszon, egy zökkenőnél, a mellettünk állót nem túl erősen, de egyértelmű határozottsággal bokán rúgjuk. Rögtön ráemeljük tekintetünket, s az őszinte megbánás valamennyi jelével (mimika, gesztusok, hangszín stb.) kérünk elnézést tőle, meggyőzve őt a szándékosság minket illető teljes hiányáról, s arról, hogy ügyetlen viselkedésünket már-már a lelkiismereti válságba sodró súlyúnak tartjuk. Másfél perccel később ismétljük meg az eljárásorozatot. Azaz: rúgjuk határozottan bokán, újólág kérjünk tőle elnézést a véletlen balesetért, s fejezzük ki sajnálatunkat. Újabb másfél perc múlva (ne nézegessük ehhez feltűnően óránkat, inkább számoljunk magunkban lassan kilencvenig) rúgjuk ismét bokán "játsszótársunkat". Általános utasításként azt javasolnám: a rúgások ereje a játék során, ha lehet, ne változzék, legyen mechanikusan repetitív, gesztusaink és mimikánk viszont egyre fokozottabban juttassák kifejezésre, mily végtelenül sajnáljuk e szomorú balesetet, amelyben teljesen vétlenek – és a legmesszebbmenőkig együttérzők – vagyunk. A játékidő változó, a játék addig tart, amíg a bokán rúgdosott személy úgy be nem terít minket egy marha nagy füléssel, mint Moszkvát a hó.

Őszintén remélem, sok szociológus kollégám kap majd kedvet e kifinomult humorú játékhoz, mellyel a szakma (pardon, a hivatás) tudomány mivoltát közelről érintő kérdésben juthatnak fontos következtetésekre. (Ha a következményektől félve erre mégsem vállalkoznának, akkor olvassák el Móra Ferenc írását, melynek hőse – nyakában egy bürgét cipelve – hat vele szembe jövő embertársa kérdésére jámbor türelemmel megadta a csak a vak számára nem tudható választ, mármint hogy mit cipel a nyakában, a hetedik kérdezőt azonban, türelme fogytán, úgy ütötte vakszemen a birkával, hogy az a csillagokat látta – mármint a kérdező, nem a birka.)

Azt vélem tapasztalni, minél bonyolultabb matematikai apparátust alkalmaz valaki az empirikus adatkezelésben, annál kétséget nem tűrőbben van meggyőződve arról, hogy *tudományos* tevékenységet folytat. Ez csöppet sem leince baj, ha nem társulna azzal a

.....

meggyőződéssel, hogy a szociológiában tudományos tevékenységet csak egyféleképpen lehet folytatni – így. Ámde kaparjuk csak meg kicsit, s rögtön kiderül, hogy ez az önbizalom a bonyolult matematika alkalmazásán túl nemigen tud mit felmutatni. Félénken jegyzem hát meg, hogy e tudós szociológusok rendre összetévesztik a matematikát a statisztikával, s az, amit alkalmaznak, nem más, mint (matematikailag, majd' azt mondtam, primitív) bonyolult számításokat igénylő statisztika.

Bertrand Russell szerint "A matematikát tehát úgy határozhatjuk meg, mint azt a tárgyat, amellyel kapcsolatosan sem azt nem tudjuk, hogy miről beszélünk, sem pedig azt, hogy igaz-e az, amit mondunk. Azok, akiket a matematika kezdettől fogva zavarba ejtett, remélem, vizsgást lelnek ebben a definícióban, és valószínűleg elismerik, hogy szabatos."¹ Ez az állítás cseppet sem dehonesztáló a matematikára nézve. Nagy kár viszont, hogy a bonyolult "matematizált" szociológiára mindez, véleményem szerint, már csak fonák értelmében igaz. No de nem tisztem, hogy a matematika mibenléte felől elmélkedjem, s az sem, hogy azon töprengjek, van-e esélye létezni, s milyen lenne az a szociológia, amely a társadalmi folyamatokról igazán a matematika nyelvén (Whorf-tól tudjuk, a nyelv: gondolkodásmód) próbálna meg gondolkodni. Egy valamire azonban talán nem ildomtalan felhívnom a kollégák figyelmét. "Annyira bele vannak habarodva a (...) mágnesszalagba és komputerprogramba, a statisztikai technikákba és matematikai modellekbe, hogy elvesztik érdeklődésüket a tényleges viselkedés vizsgálata iránt" – veti az efféle szociológusok szemére egy másfajta eszményekért lelkesedő amerikai kolléga.² Nem kívánok hosszan értekezni arról a közhelyről, hogy – ha már a "tudósi" adjuk – a tudományos "szigor" nemcsak a mérési eredmények "kezelésében", kvantitatív feldolgozásában, de annak a *kvalitatív* – mert a valódi élet részét képező – folyamatnak a során is követelmény, amely a mérési eredményeket előállítja; azaz magának a mérésnek, az ún. *adatfelvételnek* is "tudományosnak" kell lennie.³ Ahhoz, hogy mérésünk tudományos legyen – újabb közhely! –, két alapkövetelményt kell kielégítenie: az érvényességét (*validity*) és a megbízhatóságát (*reliability*).⁴ Az érvényesség problémája bonyolult dolog, ugyanis annak az egyszerű definíciónak: "érvényes egy mérés akkor, ha azt mérjük, amit mérni akarunk", a szociológiában meglehetősen nehéz megfelelni.⁵ Foglalkozzunk ezért e tanulmányban csak a megbízhatóság kérdésével.

Megbízhatónak tekintünk egy mérési eljárást, ha biztosítja, hogy ugyanazt az objektumot ugyanazzal a mérőműszerrel többször megmérve ugyanazt az eredményt kapjuk.

E stílusában csak nehézkes, ám tartalmában már súlyos mondatot illik rögtön kiegészítenünk azzal a néhány további közhellyel, amelyek annyira triviálisak, hogy nem is igen szorítják bele őket a definíció szokásos megfogalmazásába. Lássuk tehát, mi következik a fentiekből!

1. A többszöri mérésnek *ugyanazon* objektumra kell vonatkoznia, azaz biztosítani kell, hogy az objektum az egyes mérések számára *önazonos* maradjon. Ez rögtön fogós probléma elé állít minket. A többszöri megismétlés ugyanis végbemehet a) *szinkronban* (több egymással azonos mérőműszer méri egyidejűleg az objektumot), és b) *szerialisan* (ugyanaz a – vagy azonosnak tekinthető – mérőműszer méri egymástól különböző t_i időpontokban). Az első esetben klasszikus filozófiai beállítottságunk hatására (valami vagy A, vagy nem-A⁶) hajlandók vagyunk az objektum önazonosságát különösebb intellektuális vívódás nélkül adottnak tételezni. A második eset már bonyolultabb. Gondoljunk csak Hamletre és Poloniusra.

.....

Hamlet: Látja-e azt a felhőt? Majdnem olyan, mint egy teve.

Polonius: Isten engem, valóságos teve alakú.

Hamlet: Nekem úgy tetszik, menyéthez hasonlít.

Polonius: A háta olyan, mint a menyétnek.

Hamlet: Vagy inkább cethalforma?

Polonius: Nagyon hasonló a cethalhoz.⁷

Értelmezzük e beszélgetést most a megszokottól eltérő módon, s ne Polonius udvaronci gerinctelenségének megnyilvánulását lássuk benne. Nem egy költőt sarkallt már versírássá a felhők csalfa változékonysága. Mért ne tétéleznénk fel, hogy a Hamlet által megfigyelt *cumulonimbus* a légmozgás hatására valóban változtatta formáját, s az egyetértő Polonius csak a Hamlet adta leírások pontosságát ismeri el tárgyilagosan? Mindezt persze nem azért vetem fel, hogy Polonius erkölcsait rehabilitáljam; más itt a bökkenő. A változékonny felhővel szemben a hegyorom a változatlan állandóság közkegyesült irodalmi trópusa. "Mint a Mont Blanc csúcsán a jég, minek nem árt se nap, se szél" – lehetett felsőhajtani egy oly korban, mely technikai fejletlensége miatt még nem volt képes műholdról gyorsított felvételeket készíteni például a gleccsermozgásról. Nos, a gleccser, amely a szájtáti turistának (még ha ismeretterjesztő munkákban olvasta is, hogy *mozog*) *mozdulatlannak* tűnik, e gyorsított felvételeken éppoly örvénylő, kavargó, képlékenyen alakváltoztató tömeg, mint a felhő az égen. Mozog-e vagy mozdulatlan? – nyilván döntés kérdése, azé a döntésé, hogy milyen *léptékben* gondolkodunk, milyen *kalibrálással* dolgozunk. A tudományban – emez nem lévén egyéb egy adott közösség (a tudósok) bizonyos konszenzusos megegyezéseinél – konszenzusos döntés szükségeltetik annak megállapításához, hogy *adott célra* milyen kalibrálás tekinthető elfogadhatónak vagy alkalmatlannak; s e döntés a tudománytól el is várjuk. A szociológiában is csak ennek függvényében válaszolható meg a meglehetősen fontos kérdés a mért tárgy, jelenség, folyamat – legyen ez például az ember – önazonosságáról. Vajon azonos vagyok-e önmagammal? (Vö. Karinthy találkozását a fiatalemberrel.) E probléma azonban messzire vezetne. Itt csak annyit jegyeznek meg, hogy a szociológia – tárgya sajátlagosságából következően – valószínűleg nem nagyon térhet el Prótagorász klasszikus állításától, miszerint "mindennek mértéke az ember". Ez azonban *filozófiai* definíciónak szép és igaz ugyan, *szaktudományos* definíciónak használhatatlanul pontatlan.

Nem kevésbé bonyolult és messze vezető probléma az is, hogy az "ugyanaz" nem csupán a fizikailag való azonosságot, de az ekvivalencia-viszonyt is jelentheti. Vagyis nemcsak az a kérdés, mennyire vagyok azonos önmagammal, hanem az is, mennyire – milyen értelemben – vagyok, és vagyok-e azonos másokkal. Sokféle álláspont képzelhető el, s a költői "Ilyen az ember, egyedüli példány"-tól a "te is csak ugyanolyan vagy, mint az összes többi férfi!" típusú kifakadásig, vagy a Koestler leírta politikai "hitvallásig", mely szerint "Nicolas pusztai társadalmi absztrakcióként létezett, amelyhez úgy jutunk, hogy egy tízezres milicistatömeget elosztunk tízezerrel"⁸ mindegyik igaz lehet. Pusztán lépték (és pontosság) kérdése, hogy esetenként az-e vagy sem. "Minden nyelv *elegethően pontos* ahhoz, hogy megfeleljen annak az élethelyzetnek, melyben alkalmazták. Mikor *pontatlannak* minősítünk valamit, hivatkozási alapunk nem más, mint az adott összefüggésben relevánsként felfogott társadalmi praxisnak és érdekeknek való meg-nem-felelés tétélezése."⁹ E súlyos kérdést, legalább parciálisan, a szociológia itt vitatott kutatási paradigmája

.....
könnyűszerrel elintézi: a véletlenített mintavételi eljárás minden egyes (adott paraméterekkel jellemzett) embert ekvivalensnek tekint minden más, a mintába be nem került, hasonló paraméterű emberrel¹⁰ – legalábbis az adott kutatás kérdésfeltevésének vonatkoztatási rendszerében. S végül is, a vonatkoztatási rendszer megadta relevanciakeret vajon más-e, mint léptékválasztási, kalibrálási döntés?

2. A mérésnek ugyanazzal a mérőműszerrel kell megtörténnie. Magától értődik, hogy a hangsúly itt sem a fizikai azonosságon van (ami egyugyanazon dolog szinkron méréseinél eleve nem állhat fenn), hanem azon, hogy a mérőműszerek egymással ekvivalensek – ekvivalensnek tekinthetők – legyenek. Az ampermérőt olyan standardizáltan állítják elő és kalibrálják az elektroműszergyárak, hogy (óh, iskolaszertárban végzett fizikai kísérletek!) evidensen egyformának, ekvivalensnek tekintek minden ampermérőt. No de mi a "mérőműszer" a *szociológiában*? Vagy az eleven ember maga (interjú, megfigyelés), vagy ugyanő, kiegészülve egy jobb-rosszabb kérdőívvel (survey).¹¹ Fogadjuk el (legalább megvitatásra érdemes kiindulásul): az "emberi tényező" miatt a mérőműszer(ek) azonossága (ekvivalenciája) is kérdésessé tehető.

3. Amikor úgy fogalmazzunk, hogy "ugyanazt" az eredményt kell kapnunk, ez nem jelent egyebet, mint hogy valamely – konszenzussal meghatározott – pontosság mellett mérve az eredményeknek ún. "ésszerűen elvárható egyezést"¹² kell mutatniuk, azaz egy relatíve szűk intervallumon belül kell szóródniuk.

4. Egyetlen mérés megbízhatóságáról *en soi* semmit nem mondhatunk. Erről gyakorta meg szokás feledkezni. "A mérési eljárás megismételhetőségére, megbízhatóságára vonatkozó követelményt gyakorta még a klasszikus tudományokban sem igazi fontosságának megfelelően kezelik – hogy az újabb diszciplínákról már ne is beszéljünk. Gyakorta kísértesbe esünk azt feltételezni, hogy a mérési eljárást oly gondosan, oly objektívre terveztük meg s oly szigorúan ellenőriztük, hogy az egymás utáni (gyakorlatilag persze nem kivitelezett) mérésekből származó eredmények – ha elvégeznénk őket – óhatatlanul »ésszerűen elvárható egyezést« mutatnának, amiből következően nincs is szükség a mérés ismételtetésére. Egyike ez a legkockázatosabb feltételezéseknek, amelyeket bármely tudományozak területén elkövetnünk módunkban áll."¹³ Ha viszont nem végezzük el többször is a mérést, közvetetten valóban csak annyit tehetünk, hogy "józan megfontolásokra" hagyatkozva (korábbi tapasztalatok, logikai belátás, kivételes pechvogelségünk gondolatának elvetése stb.) az idézett kockázatos feltételezésbe vetjük reményünket, hitünket.

Hangsúlyoznám azonban, bármennyire *hitről* legyen is szó, *észérvekkkel védhető állítást* kell tudnunk tenni a mérési eljárásról magáról. (Önmagában, mondjuk, hogy kedvesünk rajongva emeli ránk tekintetét, s nagy tudósnak hisz – sajnos kevés.) Felvetődik tehát a kérdés: mi van akkor, ha a mérési eljárásorozat valamelyes ismeretében okunk van azt kétféleképpen, teljesül-e, s azt is, teljesíthető-e, hogy a mérés megbízható legyen? Válasszuk természetesen külön, amint azt a tisztesség megkívánja, a gyakorlati helyzetet (teljesül-e) és a principiális lehetőségeket (teljesíthető-e). Ami a gyakorlati helyzetet illeti, a mérés megbízhatóságának mérésére a survey-kben nem, inkább csak az önálló attitűdskálás kutatásoknál látni igényt és törekvést, bár még itt is jellemzőnek találok az alábbi véleményt: "A publikált tanulmányok nem közölnek az alkalmazott attitűdskálák megbízhatóságára vonatkozó adatokat, s talán nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, nincsenek is ilyen adataik. Azon esetekben, amikor mégis közölnek a megbízhatósági együtharható értékére

.....
 vonatkozó adatot, azt általában nem újratestelés alapján számítják, hanem a »split-half« technikát alkalmazzák. (...) Ha aztán a kutató hipotézisei nem igazolódnak konzisztens módon, meglehetősen nehéz eldöntenünk, vajon előrejelzései voltak-e hibásak, vagy mérőműszere bizonyult megbízhatatlannak."¹⁴

A survey-szociológiában általában ritkán találkozunk a mérés olyan fajta megismétléssel, amelynek célja kifejezetten a "mérőműszer" megbízhatóságának tesztelése volna¹⁵, én legalábbis még nem találkoztam ilyenekkel. (Vannak, persze, replika-vizsgálatok, ezeknek azonban fordított a logikája. Nem az azonosnak tételezett mérendőn tesztelik a mérőműszert, hanem a megbízhatónak tételezett mérőműszereken tesztelik, hogy változott-e a mérendő.) Ellenkezőleg, meg szokás elégedni azzal, hogy a különböző kutatások egymással "összecsendőnek" mondható eredményeit – valójában még csak kísérletet sem téve arra, hogy meghozzák a konszenzusos döntést arra vonatkozóan, mi lenne az "ésszerűen elvárható megegyezés" mértéke – úgy tekintik, mint a mérési megbízhatóság (ha tán nem is egészen purista értelemben vett) indikátorát. Durván úgy jellemezhetném ezt, hogy ha több, egymástól független kutatásban is mondjuk az a hasonló eredmény lelhető fel, hogy az értelmiségiek több pénzt költenek könyvre, mint az analfabéták, akkor a szakma önelégülten felsóhajt: hiába, no!, ezekből az egzakt téglákból épül fel a tudomány. Ehhez csak annyit: "Bonjean és munkatársai egy 12 éves időszakra (1954–1965) átnézve az *AJS*, az *ASR*, a *Social Forces* és a *Sociometry* összes cikkét és kutatási beszámolóját, azt találták, hogy »3609 kísérletét regisztráltuk annak, hogy különböző jelenségeket skálákkal vagy indexekkel megmérjének. Ehhez 2080 különböző mértéket (mérést) alkalmaztak. Ezek közül mindössze 589-et (az alkalmazott skálák és indexek 28,3 %-át) használták egynél több kutatásban. Hogy a szociológiai kutatásból mennyire hiányzik a kontinuitás, azt az is jól szemlélteti, hogy a 2080 skálából és indexből mindössze 47-et, azaz 2,26%-nyit alkalmaztak 5-nél több ízben« – Így például 21 különböző, a »kohézió« vizsgáló kutatás összesen 18 skálát vagy indexet mozgósított ennek méréseire. A bűnözés és deviancia méréseire 64 különböző vizsgálatban 47 mértéket számolhatunk össze."¹⁶ Nem kívánnám kommentálni e helyzetképet, mely a hatvanas évek közepe óta lényegét tekintve azt hiszem mit sem változott, mint ahogy annak mélyebb elemzésébe sem mennék itt bele, hogy – ám kvadrátljanak egymással a különböző úton-módon kapott "mérési eredmények" – ez a fajta szociológia sajnálatosan *adós marad annak szubsztantív elemzésével*, hogy miért teszik ezt, s mit ér ez az egyezés. Pedig, megmondom őszintén, nehéz szó nélkül hagyni, azt a – nem tudok rá jobb szót – simlis gondolkodást, amely e szakmai magatartást vezérli, s amely csak ott rángatja elő az operacionalizálási filozófia érveit, ahol a mérések nem kvadrálnak.

Most azonban mérlegeljünk inkább azt, mennyire van *elvileg* lehetőségünk egy szociológiai mérés változatlan replikálására. (Végülre is ez az alapfeltétele annak, hogy a megbízhatóság mértékére vonatkozóan valamit is mondhassunk.) S hogy némi rendszerességgel haladhassunk, készítsünk magunknak kis táblázatot a megvizsgálendő esetekről.

A mért objektum	Szinkron mérés		Szeriális mérés	
	A mérőeszköz		A mérőeszköz	
	Ugyanaz	Ekvivalens	Ugyanaz	Ekvivalens
Ugyanaz	[1]	[2]	[3]	[4]
Ekvivalens	[5]	[6]	[7]	[8]

.....

Táblázatunk nyolc logikai esetet tartalmaz. Jegyezzük meg rögtön, hogy [1]-gyel nem foglalkozunk. Ez ugyanis az az eset, amikor egyetlen mérést hajtottunk csak végre, a megbízhatóság eldöntéséhez nélkülözhetetlen többszörösség tehát eleve nem teljesül.

Lássunk neki a probléma egyszerűbbik vége felől. Nézzük előbb a mérőműszert magát, s tegyünk rögtön – kényelem és helytakarékoság okán – egy redukciót. Argumentálhatnám ezt persze hosszabban is, de legyen elég a gyakorlatra hivatkoznom. A magát egzakt tudományosságúnak tartó empirikus szociológia mindig survey-típusú *kérdőíves* vizsgálatokban kamatoztatja szokásos apparátusát, s nem foglalkozik a megfigyelésből nyerhető adatokkal¹⁷, azoknak legfeljebb csak *illusztratív*, és nem *argumentatív* szerepet oszt ki. Éppen ezért a továbbiakban csak az olyan mérések megbízhatósági problémáival foglalkozom, amelyek kérdőíves adatokra támaszkodnak.

Klasszikus görög drámát adnak nekünk a színházban, s mi megrendülten katarziszba esünk, valahányszor a Kar megszólal. Végtelenül komikus és működésképtelen lenne azonban, ha Kovács János lakásába libasorban bevonulna tíz ember, körbeállná őt, majd elővéve ugyanannak a kérdőívnek egy-egy példányát, kórusban elkezdenék neki feltenni a kérdéseket. Éppily komikus és haszontalan lenne, ha Kovács Jánosnak nem egy, hanem több példányban küldenék el ugyanazt a postai kérdőívet, *azzal* az instrukcióval, hogy egyszerre, párhuzamosan töltsé ki őket. Kovács János egyidejű többszörös megmérése csak a megfigyelés bizonyulhatna alkalmasnak.¹⁸ Éppen ezért [2]-t is kivesszük további vizsgálódásaink köréből.

Tegyünk most egy további szűkítést. Említettem, hogy a postai kérdőívet leszámítva, amely *pusztá* technikai eszköz, s ahol egyik sokszorosítvány valóban ugyanaz, mint a másik¹⁹, a rutinszerű survey-kérdezésben a mérőműszer: kérdőív + ember. Vagy: ember + kérdőív. Nem biztos, hogy mindegy, melyik opciót fogadjuk el, ennek mérlegelésétől most azonban mégis tekintsünk el. Kötevényi irodalma van annak, hogy a kérdező személy miért, hogyan és mennyire befolyásolja a mérést, talán *nem méltánytalan tehát, ha* a továbbiakban a postai kérdőív lehetőségeinek külön elemzésétől eltekintek.

A [3]-as esetnek – mivel a megfigyelést, illetve a postai kérdőívet már kizártuk – nemigen van valós megfeleltetője. Zárjuk ki hát ezt is.

(Mint látni kezdjük, a dolog mindinkább a "Tíz kicsi néger" történetére hajaz, kövessük tehát egyre felajzottabb figyelemmel az egyre érdekesebbnek ígérkező folytatást.)

[4]-en azt a helyzetet kellene értenünk, hogy ugyanazt a kérdőívet lekérdezendő egymással ekvivalens személyeket keresnek fel kérdezőbiztosaink. Nagyvonalúan elsiklok afölött, hogy hogyan is állunk a kérdezőbiztosok "ekvivalenciájával"; ez, mint említettem, közhelesen ismert módszertani probléma. Arra viszont feltétlenül fontos utalni, hogy a kérdőív – a mérőműszer – "tesztelése", az ún. próbakérdezés egészen más szempontokat vesz figyelembe, mint a megbízhatóságét²⁰, tehát nem is keres ekvivalens mérendőket. Maga a survey pedig természetesen nem egymással ekvivalensnek tekintett egyedeket, hanem egymástól különböző, a heterogén népességet heterogenitásban jól reprezentáló személyeket kíván mérni. Más kérdés persze, hogy a survey-re *mint egészre* vonatkoztatható a megbízhatóság fogalma. Mint már utaltam rá, a mintavételi logika szellemében (márpedig survey nemigen van *mintá* nélkül) a mintába kerülteket ekvivalensnek kell tételeznünk a mintába *be* nem került "analogonjaikkal". Ha mérésünk *generális* eredményét *szignifikánsan* befolyásolná, hogy mely konkrét *reprezentatív* ezer kerül be éppen a mintába a többi lehetséges reprezentatív ezer helyett, a mintára mint egészre nézvést mérésünk *per defini-*

tionem megbízhatatlan volna – s nem általánosíthatnánk a mintából a teljes populációra. De akkor ki tartana igényt egész tudományunkra? Ezért kell – vagyis, hogy a mintavétel matematikai elmélete zavartalanul működhessen, s kiszámíthatóvá tegye az "ésszerűen elvárható egyezés" hibanagyságát – feltételeznünk az előzőekben mondottakat. A survey-n belüli egyedi mérések ugyanakkor azt mutatják, hogy a mintába került "típusok" mintán belüli analogonjai (például "a férfiak", "a budapesti férfiak", "a budapesti szakmunkás férfiak", "a budapesti érettségizett szakmunkás férfiak", "a budapesti érettségizett házasságú szakmunkás férfiak" ... – a sort a végtelenségig folytathatjuk²¹) egymással nem ekvivalensek, legfeljebb csak hasonlítanak egymásra, ebben-abbban (de nem feltétlenül mindenben) talán általában jobban, mint más "típusokra" (mondjuk: nők, községi nők, községi orvosnők, községi hajadon orvosnők stb.). Amiből csak annyit akarnék következtetésképpen levonni, hogy egy kérdőíves felvételtől önmagában semmi nem következik a kérdőív megbízhatóságára, vagy ha igen, akkor inkább a kétely. Könnyűszerrel belátható, hogy ha kérdőívünk, mit tesz Isten, megbízhatatlan, akkor a minta és a survey legfeljebb csak azt biztosítja, hogy "megbízhatóan" rossz mérési eredményekkel dolgozzunk. Ellenem lehet vetni, hogy az eloszlásokon van a hangsúly. Ez akár igaz is lehet, főleg ha elfogadjuk azt az álláspontot, melyet ritkán szoktak olyan brutális őszinteséggel kimondani, mint az az amerikai szerzőpáros, akik szerint "A survey célja az, hogy pontos statisztikákhoz jussunk (...) A válaszoló személyek csak annyiból fontosak, hogy – többnyire egy reprezentatív minta tagjaiként – a leírandó populáció egyedei. Az egyének válaszai nem azért érdekelnek, mert önmagukban és az egyes egyéneket illetően érdekesek lennének, hanem azért, mert segítségükkel a kutató leírhatja azt a populációt, amelyből kiválasztotta őket."²² Ezek az urak, s a többiek, szemlátomást a Taót követik, hisz mondva vagyon: "A bölcs ember nem emberi: néki a lények, mint szalma-kutyák."²³ Legyen nekik fzlésük szerint. Nem is ez a baj, hanem az, hogy ha a kérdőív megbízhatatlan, akkor a "primer" adatok eloszlásának (mint egésznek) ugyan bízhatunk a megbízhatóságában, lényegesen kevésbé van már okunk arra, hogy a "kompozit" adatok eloszlásának megbízhatóságában higgyünk, amelyeknek változói az egyes személyekre választszuktúrájuk adatkapcsolódásai alapján mi "konstruáljuk". Magyarra lefordítva: lehet, hogy a mintaeloszlás külön-külön megbízhatóan pontos leképezése a populáció eloszlásának az életkorra vagy a jövedelemre, a személyesen érzékelt társadalmi státusz-pozíció hétfokú skálán való osztályozására, vagy a társadalmi egyenlőtlenségekről alkotott vélemények a helyesítés-elutasítás kontinuumán való mérésére²⁴, de abban a pillanatban megbízhatatlanná válik, amint mondjuk az utóbbi két változót "keresztbe rakva" valamilyen "személyiség-változót" gyártunk²⁵, s annak mintaeloszlásából teszünk az alapsokaságra vonatkozó kijelentéseket. Erősebben is fogalmazhatunk. Elfogadva, hogy egy-egy változó eloszlására (mint egészre) a survey megbízható mérőműszernek bizonyul, elfogadom azt is, hogy egy populáció elkülönült, részleges tulajdonságainak leírására alkalmas. Minthogy azonban a legbambább kétdimenziós tábla előállítására sem más, mint "kompozit" változó gyártása, az eljárás arra már nem feltétlenül alkalmas – túlságosan is kényre-kedvre ki van szolgáltatva a mérés átláthatatlan megbízhatatlanságának –, hogy bármiféle oksági modellt okadatoljon (A változó eloszlása ilyen s ilyen kapcsolatban van B változó eloszlásával).

Mi a helyzet az időben egymást követő mérésekkel?

Kovács Jánost módunkban áll félévente ugyanazzal a kérdőívvel felkeresni. [5]-öt, korábbi érvek értelmében kiejtjük a vizsgálatból, s [6]-ot fogadjuk el vizsgálandó alaphely-

zetnek, hiszen ritkán valósul meg az, hogy hasonló esetben a megkérdéztet ugyanaz a kérdezőbiztos keresse fel, mint korábban (s még ha előfordul is, az ő esetében is megválaszolásra váró kérdés lenne, azonos-e fél évvel korábbi önmagával). [7]-et megintcsak kiejthetjük – marad [8]. Ez az eset azonban csak annyiban különbözik [6]-tól, hogy viselős mindazokkal a problémákkal, amelyeket [4] kapcsán érintettem.

Történetünknek innen kezdve az a Kovács János lesz a főhőse, akit módunk van félévente ugyanazzal a kérdésvvel felkeresni. Gondoljuk meg ugyanis a következőket. Ha megbízhatóságon azt értjük, hogy ugyanazt az objektumot ugyanazzal a mérőműszerrel megmérve ugyanazt az eredményt kapjuk, feltételeznünk kell, hogy az objektum a mérések időintervallumában ugyanaz tud maradni. Egy folyton-folyvást, ismeretlen módon hol változó, hol nem változó objektumot hiába mérünk egyre-másra, a különböző mérési eredményekből nem tudjuk kiokoskodni, megbízható-e a műszerünk, mert nincs támpontunk arra, hogy az egyezések és különbségek milyen arányban származnak az objektumban mérésről mérésre bekövetkezett változásokból, s milyen arányban a mérőműszer "hibájából". (Az már más dolog, hogy egy bizonyítottan megbízhatónak tartott mérőműszer folyton változó mérési eredményeiből egyértelműen az objektumban bekövetkezett változásokra következtítsünk: amikor például esetről esetre megmérjük a lázunkat, s a hőmérő mást s mást mutat, nem a hőmérőben kezdünk gyanakodni.)

A kérdés nyilvánvalóan nem az, vajon az idő múlásával változhat-e, s változik-e önazonosságunk, éntünk, személyiségünk. Még csak az sem, lehet-e állandó, s állandó-e. A válasz meghatóan dialektikus: természetesen igen is, nem is. (*Plus ça change, plus c'est la même chose* – mondja a francia.) Általánosságban véve legitim probléma: mi jelenti a változásban az állandót; mennyire változás tárgya az állandó maga; hogyan jelölhető ki, írható le, s hogyan értelmezhető az átmenet *fázisa*. Hangsúlyoznám azonban, most nem az ember természetéről, a mérőműszeréről kellene állításokat tennünk. (S ha valaki ez utóbbi programot fanyalogni fogadná, mondván: az előbbi sokkal izgalmasabb, erre – egy *strikt módszertanú* szociológia elkötelezettjeként – nem válaszolhatnánk egyebet: igaz, de csak ezen az úton juthatunk el az előbbihez.)

Abban a helyzetben, amikor a megbízhatóságot akarjuk tesztelni, a probléma, szerencsére, felére redukálódik: mi jelenti a változásban az állandót, az *azonost*, megragadható-e ez, s ha igen, hogyan.

Egy kitérő. A survey-szociológia több, itt nem elemezhető ok miatt, elég gyakran elköveti azt a szarvashibát, hogy a mért objektum – vagyis többnyire a mintába került személy – önmagával való azonosságát félreérti. Önazonosság címén *konzekvensséget* (intellektuális és/vagy érzelmi konzekvensséget) vár el. Érzékletesen jelentük meg ezt a szemléletet például azok az elemzési "trükkök", amelyekben az emberek bizonyos kérdésekre adott válaszait egymással összekapcsolják, s azokat, akik több, "ugyanarra" vonatkozó kérdésre egymásnak ellentmondó válaszokat adtak, az elemzést "tisztábbá teendő". külön csoportként kezelik (olykor egyszerűen kivetik az adott elemzésből), mint olyanokat, akik "nem vették komolyan" a kérdéseket, "összevissza beszélnek", "nincs kialakult véleményük" a kérdésről. Ez a szemlélet, megítélésem szerint, elfogadhatatlan. A gondolkodás-érzés-visszelkedés "konzekvenciájára" vonatkozó elvárások mind előfeltételezik annak a logikának az *univerzalitását*, amely mentén ez megíthető. Ez a tétel pedig érzésem szerint mélyégesen hamis, de legalábbis sajnálatosan nélkülözi a bizonyítottságot. Megkockáztatom, hogy a "vagy A, vagy nem-A" formállogikai állítás elég általános, de nem egyetemes

.....

érvényű. Az ember "sokkal inkább arra van »programozva«, hogy az összeegyeztethetlent összeegyeztető lelki manővereket végezzen, semmint a belső ellentmondásmentességre".²⁶ Lássunk példát: "Jó ír hazafiak körében két felfogás tapasztalható az angolokról mint fajtáról. Az egyik nézet szerint az angolok a legszívtelenebb, legirgalmatlanabb, legvérszomjasabb orgyilkosok, akik valaha is éltek a földtekén. Hozzájuk képest Attila meg Dzsingiz kán a lovagok színc-virága volt. A másik koncepció értelmében az angolok siralmas, nyúlszívű, gerinctelen csürhe, akik a félsztől még pisszenni sem mernek. Kívülálló szemében ez a két vélemény feloldhatatlan ellentmondásnak tetszhet, de a valóságban ugyanaz a személy ugyanabban az időpontban rendíthetetlen meggyőződéssel vallja egyszerre mindkettőt."²⁷

S ha valaki úgy gondolná, a szórakoztató lektűr-irodalom érvnek súlytalan, tudok én tudóst is idézni. "A magyar vezető rétegek tudatában a zsidó primitív, műveletlen, piszkos, de az összes hazai népfajta között a legintelligensebb, átlagos iskolázottsága és műveltsége a legmagasabb. A zsidó magába zárkózó, nagyon konzervatív, sőt »invariábilis« fajta, más vonatkozásban viszont könnyen alkalmazkodó, simulékony, minden újításra fogékony, variábilis elem. A zsidó egyrészt kíméletlen, vad nép, a felsőbbrendűség öntudatával lenézi a keresztényeket, másrészt alázatos és megalkuvó, sőt gyáva nép, telve kisebbségi komplexussal és neurózissal."²⁸ S más jellegű példát adva: "A homoszexualitástól viszolygni, s másfelől azt a véleményt hangoztatni, hogy a homoszexuálisoknak lehessen módjuk saját személyes és privát módjaikon szert tenni arra, ami számukra élvezetet jelent, nem *ellentmondás* a szónak abban az értelmében, ahogyan a társadalomkutatók az efféle állításokat gyakran problematikusnak ítélik."²⁹ De térjünk vissza tárgyunkhoz. Megoldható-e, elvileg megoldható-e, hogy önmagukkal azonos embereken szociológiai mérésekkel teszteljük azt a mérőműszert (s így közvetve magát a műszerre épülő mérési eljárást is), amelyen szaktudományos gőgünk jogosultsága múlik?

Mielőtt megpróbálnánk végigtekinteni a lehetőségeket, hadd tegyek még egy rövid kitérőt. Dícséretesen ellenálltam mindeddig annak, hogy a mérés *reaktivitásának* problémájával foglalkozzam, hiszen *egyszer elvégzett mérésekre* vonatkozóan a kérdésnek bő irodalma van. (Más kérdés, hogy ez az irodalom megérdemelné a kritikai elemzést, s elemzést érdemelne az a tény is, hogy ezt az irodalmat jobbára csak ismerni illik, megállapításainak következményeit konzekvensen végiggondolni már kevésbé.) A *replikált* mérések azonban egy új problémát vetnek fel.

Rendkívül felvizezett általánosságként talán megkockáztathatjuk a következőket. Ha elfogadjuk, hogy az egyén – mint ezt egyes klasszikusok állítják – nem egyéb saját addigi "történeténél", s annyiban változik "az időben", hogy egyre gazdagodik "története", egyre szaporodnak "meghatározottságai", tudomásul kell vennünk, hogy a szociológiai mérések is gazdagítják történetét, s ezzel módosítást hajtanak–hajthatnak végre korábbi "önazonosságán".³⁰ Természetesen nem akarom azt állítani, hogy egy kérdezőbiztos látogatása feltétlenül a "változtasd meg élted" parancsát sugallja annak, aki véletlenül belekerült egy szociológiai felvétel mintájába. Mindössze arra a rendkívül primitív problémára gondolok, amit a mérések replikálásának időbelisége okoz.

Hogyan operálhatunk az idővel? Egy élettelen tárgy súlyát minden további nélkül megmérhetem útszer egymás után percnyi időközönként, ez teljesen értelmes eljárás lehet, éppoly értelmes, mint ha félévente mérem meg. Elég nyilvánvaló viszont, hogy útszer egymás után nem kérdezhetek le Kovács Jánostól – egyperces (de akár félórás vagy egész

.....

napos) szüneteket beiktatva – egy kérdőívet, s nemcsak azért, mert mindkettőnk számára hosszadalmas, unalmas és fárasztó lenne ez. Egy kérdőív lekérdezése ugyanis interakciós *szituáció*.³¹ Minden szituációban valamilyen – *implicit, explicite nem teu* – logikának engedelmességgel viselkedünk. Pontosabban: egymással versengő logikák közül választjuk ki, ki tudja mért pont azt, amelyhez igazodunk. Így például engedelmességgel annak a logikának, hogy konzekvens, határozott személyiségnek akarjuk hinni magunkat, s annak akarunk látszani mások szemében is. S ha memóriánkat nem koptatták még ronggyá életviszontagságaink – vagyis ha emlékszünk arra, hogy egy perccel (vagy egy héttel) ezelőtt val mire (őszintén avagy álnokan, egyremegy) mit válaszoltunk, a megismételt kérdés(ek)re – fenti megfontolásból – újólapon ugyanazt fogjuk válaszolni. Ez azonban nem arról ad információt, hogy a kérdés(sorozat) mint mérőműszer a maga vonatkoztatási tárgyát (mondjuk a lakáshelyzet megváltoztatásával kapcsolatos aspirációkat; a politikai élet közszereplői iránti érzelmeket; a heti alkoholfogyasztás mértékét vagy bármit) illetően megbízhatóan szuperált (hacsak nem épp memóriánkat akarták így mérni – ez azonban más történet).³²

Sokféleképp viselkedhetünk persze, de lehet, hogy ez nem jelent többet, mint azt, hogy másféle logikákhoz igazodunk. (S mint már példálóztam vele: akár többhöz is egyszerre.) Ami felveti azt a nehezen eldönthető kérdést, hogy amikor *A* logikának engedelmességgel, *mások* vagyunk-e, mint amikor *B* logikának engedelmességgel. Anélkül, hogy biztos választ tudnánk adni a kérdésre, egy részleges választ megkockáztatok. Nem feltétlenül mi vagyunk mások, lehet, hogy csak a helyzetről adott definíciónk változik; ezt elfogadva pedig akár eltérő "viselkedések" mögött is fellelni vélhetjük az "önazonosságot". S hadd térjek itt vissza az emlékezet problémájára. A tömött, zötyögő buszon többnyire hősiessen álljuk, ha a körülöttünk állók közül hol ez, hol az, hol amaz, bokán rúg minket. Miért fog akkor vélhetőleg meglepően gyorsan felpofozni minket egy ember, ha egymás után többször bokán rúgtuk? S miért fogja az első alkalommal elfogadni bocsánatkérésünket? Az utóbbi kérdésre egyszerű a válasz. A civilizált együttélési normákhoz igazodó logikához igazodik. Valószínűsíthető, hogy ha memóriájából törölni lehetne az esetet, a második alkalommal tiszta lappal indulhatnánk (*Je repars à zéro* – ahogy Edith Piaf éneklte), az illető megint a civilizált érintkezés logikájához igazodna, "s megint előlről..." A helyzet viszont az, hogy az utastárs emlékezik. Bokánrúgásról bokánrúgásra fel tudja idézni, hanyadik ez már, s ennek függvényében ugyanannak a helyzetnek (amely, persze, természetesen éppen hogy nem ugyanaz, hiszen rendre változó előtörténeten "épül fel") eltérő értelmezéseket ad. Az első incidensnél végigfuthat agyán, hogy mennyivel jobb lenne, ha saját autón közlekedhetne, indulattal gondolhatja, hogy rohadjon meg a FAÜ is, meg a fővárosi önkormányzat is, és különben is ez az egész rendszerváltás egy nagy humbug, már megint a szarháziaknak megy jól, én meg csak gürcölök, mint egy állat, és tessék, mire megyek vele. S természetesen még az is végigfut a fején, hogy "ez a marha is itt mellettem, mért nem tud rendesen megállni a csülkein?" A második incidensnél már: "Hát ez elképesztő! Mi van? Részeg ez a pasas, vagy mi a fene?" Harmadik incidens: "Na nem, hát ilyen nincs! Azt hiszi ez a barom, hogy az én lábamon fog a végállomásig utazni?" Úgy tippelnem, hogy a negyedik bokánrúgásnál az értelmezés már a következő: ilyen nincs, ennyire hülye nem lehet valaki, a pasasból nem dől a piaszag, és azért a busz se dobál annyira, hogy ez indokolja, ami történik. A pasas nyilván szórakozik velem. Hát az anyjával szórakozzon!

.....
Nem vagyok én egy nagy valaki, de, a kurva Istenit, velem aztán senki ne szórakozzon, mert..." – és jön a marhanagy füles.

Mindez egy érdekes filozófiai problémát vet fel. Eddigi fejtegetéseim értelmében, ha ezt a szituációt "mérném", és regisztrálnám a mérési eredményeket, amelyek szemlátomást nem mutatnak "ésszerűen elvárható egyezést", akkor vagy:

a) arra a következtetésre kellene jutnom, hogy a mérendő megváltozott, ergo nincs módom a mérés megbízhatóságának tesztelésére, vagy arra, hogy:

b) az illető nem változott meg, ergo a mérés megkérdőjelezhető, vagy pedig arra, hogy

c) az illető nem változott meg (lásd a fenti okfejtést), ezzel szemben megváltozott a szituáció, amelyben a mérendőt mértem. Ez pedig felveti azt a problémát, hogy a szociológiában lehet-e szituáció-invariáns módon mérni valakit. Ha nem is túl megnyugtató módon, a survey-szociológia a maga számára megoldja ezt a kérdést, hiszen nem konkrét beágyazottságaikban vizsgálja az embereket, hanem abban az invariáns (vagy inkább: invariánsnak tételezett) kérdezési szituációban, amelyben beszámoltatja őket beágyazottságaikról. Mindehhez csak annyit: igencsak *understatement* "nem túl megnyugtatónak" nevezni ezt a módot – ez azonban már egy másik írás témája lehetne.

Nem tudom megválaszolni azt a kérdést, mennyi időnek kellene eltelnie ahhoz, hogy a megismételt mérés már ne a memóriát mérje. Elég valószínű, hogy kérdése válogatja. S ahogy nem tudom megválaszolni, mennyi a "túl kevés", ugyanúgy nem tudom megválaszolni, mennyi a "túl sok". Vagyis, mennyi idő múltán válik azért alkalmatlanná a replikált mérés a megbízhatóság tesztelésére, mert időközben óhatatlanul megváltozunk, nem vagyunk már korábbi magunk? Nem tudok válaszolni, mert a történelem nem homogénen "sűrű", s a személyes élettörténet sem az. Ráadásul a személyiség sem homogén. Többretegű, stabilabb és efemerebb összetevői vannak. Nem tudok válaszolni, de a kérdés azért kérdés marad.

Legyen világos: attitűdöm a kritika. De nem állításokat fogalmaztam meg, s nem állításokat kritizálok. Ésszerű kételyeknek adtam hangot, amelyek, meglehet, alaptalanok – mindenesetre megválaszolatlanok, és így joggal megfogalmazhatók. Másutt kifejtettem már azt a álláspontomat, hogy a szociológia különböző "műfajait" vagy "stílusait" nem vagyok hajlandó afféle tudományossági létrán rangsorolni. (Csak egyes produkciókat rangsorolok – azokat is leginkább magánhasználatra.) Ez azonban hit kérdése, s mindenki üdvözlhesse *saját hite* szerint. De a hitnek is megvan a maga konzekvens rendszere, amelyhez illik magunkat tartanunk. Azt írtam fentebb, nem állításokat kritizálok. Főleg és elsősorban azért nem, mert nincsenek állítások, amelyek felett elgondolkodhatnék, csak hallgatóságosságok. Ezt kritizálok. Annak a minden tudomány lényegétől elválaszthatatlan attitűdnek a hiányát, hogy hiszünk ugyan igazságainkban, de ezzel mindig párban jár a saját tevékenységünkre való szüntelen kritikai reflexió; saját gyöngye pontjaink vizsgálata. Azt a mentalitást, amely úgy próbálja meg más műfajokkal, más stílusokkal szemben kisajátítani a maga számára a "tudományosságot", hogy közben *saját* tudományfogalmának kritériumaihoz való viszonyát sem tisztázza. Ha majd lesznek állítások, meglehet, azokat is vitatni, kritizálni fogom. De az már előrelépés lenne.

Jegyzetek

1. B. Russel: "A matematika és a metafizikusok". In B. Russel: *Miszticizmus és logika*. Magyar Helikon, 1976. 121.
2. D. L. Phillips: *Knowledge from What?* Rand McNally, 1971, 109.
3. Igazítsanak ki, ha tévedek, de úgy gondolom, hogy e téren az utóbbi fél évszázad során érdemlegesen semmi nem változott, nem "fejlődött".
4. Vannak más követelmények is, ezek tárgyalásától azonban most eltekinthetünk.
5. Tartok tőle, más tudományzajokban szintúgy ez a helyzet, de hát mit nekünk Hekuba!
6. "Tehát azoknak a dolgoknak esetében, amelyek vannak, vagy voltak, vagy az állítás, vagy a tagadás szükségszerűen vagy igaz, vagy téves." Arisztotelész: *Organon*. Akadémiai, 1979. 84.
7. Shakespeare, *Hamlet*, III. felvonás, 2. szín.
8. Idézi P. Watzlawick–J.H. Weakland–R. Fisch: *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Gondolat, 1990. Minden különösebb pikírttség nélkül jegyzem meg, hogy legalábbis illenék gondolkodóba esni, van-e különbség a tízezerrel való osztás, és a tízezerrel való felszorzás (mintapopuláció) között.
9. D. Reason: *Mathematical Models and Understanding Social Life*. Idézi: B. Blassner–J.D. Moreno: "Quantification and Enlightenment". In: Blassner–Moreno (szerk.). *The Qualitative-Quantitative Distinction in the Social Sciences*. Kluwer Academic Publishers, 1989.
10. Lásd azt a gyakorlatot, amikor az elérhetetlennek bizonyult "címek" helyett a kérdezőbiztos a pótmintából kap új "címeket".
11. Legfeljebb az ún. postai kérdőívet tekinthetnék olyan mérőműszernek, amelyből ki van kapcsolva az emberi szubjektum, ám én még ez is csak korlátozottan fogadnám el. A mérés és a mérőműszer reaktív hatása miatt (újabb közhely!) a postai kérdőívet kitöltő személy elé odavetül egy feltételezett kérdező.
12. Lásd például S. S. Wilks: "Some Aspects of Quantification in Science". In: H. Woolf (szerk.): *Quantification*. Bobbs-Merrill, 1961, 6.
13. *I. m. Uo.*
14. J. P. Robinson–P. R. Shaver: *Measures of Social Psychological Attitudes*. Ann Arbor, Michigan, Institute for Social Research, 1969. 52.
15. Nem értem ide, természetesen, a kifejezetten módszertani indítatású kutatásokat.
16. D. L. Phillips, *i. m.* 7-8.
17. Ennek oka az a – valljuk meg, felemás – belátás, hogy mivel a kvantitatív módszerek csak viszonylag nagy tömegű standardizált adatra alkalmazhatók, s a megfigyeléses módszer – nagy tömegre – standardizálhatatlan, ezért felesleges lenne az impozáns fegyvertárt nagy fáradtsággal felvonultatni.
18. Elvileg. A gyakorlatban – legalábbis "makroszociológiai" összefüggések vizsgálatában – nem nagyon tudok ilyesmiről.
19. Amennyiben a kérdőívet nem redukáljuk, úgymond "tartalmilag", a benne foglalt pusztán kérdésekre. Ne feledjük, hogy például ugyanazok a kérdések, más tördeléssel és tipográfiával, más minőségű papíron már nem feltétlenül egymás ekvivalensei.
20. Mennyire értik meg és tolerálják a kérdéseket a különböző iskolázottságú, vérmérsékletű és gondolkodású emberek, van-e relevanciája a válaszoknak, illetve megoszlásuknak stb.
21. Amikor is hirtelen beleütközünk a konkrét egyediségében önmagán kívül senkivel a világon nem azonos "titokzatos", "idegen", "lidérces messze fény" individuumba, aki értelmesen senkivel nem összehasonlítható, akire ezért minden mintavétel értelmetlen, csak önmagában vizsgálható, s akire ezért a szociológia rögtön be is jelenti "illetéktelenségét". Hogy tényleg van-e szakadáspont, s ha igen, hol, erre a szociológiának – én úgy gondolom – előbb-utóbb választ kell majd találnia.
22. F. J. Fowler–T. W. Mangione: *Standardized Survey Interviewing*. Sage Publications, 1990, 12.
23. Lao-Ce: *Az út és erény könyve (Tao-te-king)*. Magyar Helikon, 1980, 13.
24. Már ebben a kijelentésben is implicite benne van egy ellenőrizetlen feltételezés a megbízhatóságról. A véletlen minta ugyan – a maga matematikailag definiált korlátai között – valóban biztosítja, hogy a minta "filozófiailag" "ekvivalens" legyen az alapsokasággal, ha azonban nem ismerjük a mérés megbízhatatlanságának

természetét, működés módját, a "minta mérési" értékeiből még e "filozófiai ekvivalencia" ellenére sem következik semmi biztos az alapsokaságra.

25. Nézőpontunkból teljesen érdektelen, vajon *érvényes e* konstrukciónk, vagy sem.

26. Halász László: *Hasonmás. Az ember kettőssége*. Scientia Humana, 1992. 7.

27. Honor Tracy: *Szép kis naplemente*. Európa, 1977, 201.

28. Hanák Péter: "A másokról alkotott kép". In *A kert és a műhely*. Gondolat, 1988, 101–102.

29. E. Frazer–D. Cameron "Knowing what to Say. Construction of Gender in Linguistic Practice". In: R. Grillo: *Social Anthropology and the Politics of Language*. Routledge & Kegan, 1989, 37.

30. Szélsőséges példaként gondoljunk arra a szociológusok által jól ismert tényre, hogy például a háztartásstatisztikai munták állományát időnként cserélni kell, mert a "háztartási könyv" vezetése, és egyáltalán a pénzbeosztásra vonatkozó kérdések tudatosító hatása folytán a véletlen minta tagjai egy idő után nem-reprezentatívvá válnak.

31. Nem fogok itt foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy hogyan viszonyul ez a *kérdézési* szituáció azokhoz a valós szituációkhoz, amelyekre éppen az interjúszituációból akar következtetni a szociológia. Amint a már említett Phillips megjegyzi: "A szociológia egyre inkább az érzelmek és érzések verbálisan kifejezett formáit tanulmányozza, mintsem az emberi viselkedés performance-át". S hogy csak röviden említsem ezzel kapcsolatos ellenérzésének lényegét: "Míg egy bizonyos nézőpontból nézve a szociológiai adatok begyűjtése során előálló tényezőket torzító hibának minősíthetjük, egy másik nézőpontból ezek az emberi interakció és kommunikáció *leglényegét* alkotják." (Phillips, *i. m.* 6., ill. 11.)

32. Előfordulhat persze, hogy e logikánál fontosabbnak tűnhet szemünkben egy másik. Ha tegnap megkérdezték, mi a véleményem az orvosokról, ma kijött a beteg gyerekelemhez a körzeti orvos, viselkedésétől függően – memória ide vagy oda – holnap, akár ugyanannak a kérdezőbiztosnak esetleg radikálisan mást fogok válaszolni ugyanerre a kérdésre.